

PÉTERI GYÖRGY

NEJLONFÜGGÖNY
NEMZETEN ÉS POLITIKAI RENDSZEREN TÚLMUTATÓ
IRÁNYZATOK AZ ÁLLAMSZOCIALISTA OROSZORSZÁG
ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA KULTURÁLIS ÉLETÉBEN

NYLON CURTAIN
TRANSNATIONAL AND TRANSSYSTEMIC TENDENCIES
IN THE CULTURAL LIFE OF STATE-SOCIALIST RUSSIA
AND EAST-CENTRAL EUROPE

Absztrakt

E közel negyedszázaddal ezelőtt írt esszével az volt a célom, hogy elmozdítsam a kelet-európai államszocialista rendszerek kutatását s az e rendszerekről való gondolkodást a transznacionális és transzszisztémikus tendenciák és mozzanatok irányába. Ennek előfeltétele volt a „vasfüggöny” metafora kritikai elemzése és dekonstrukciója. Az esszé második része egy olyan tipológiát vázol fel, amely hasznos lehet a kelet-európai kommunista elitek Nyugathoz való viszonyának elemzéséhez.

Kulcsszavak: *nejlonfüggöny, vasfüggöny, Kelet-Európa, államszocializmus*

Abstract

Although more than a quarter of a century old, the ideas presented in this essay have served to promote the study of transnational and transsystemic dimensions in Eastern Europe's experience with state socialism. In it, I argue against the use of the Iron Curtain metaphor as an intellectual framework informing our study of the region's history between 1917-1991. The essay is concluded with offering a typology to analyze the changing attitudes of communist decision-makers to the “West”.

Keywords: *Nylon, Curtain, Iron Curtain, East-Central Europe, State-Socialist*

Előszó

Egy negyedszázad múltán...

A *Nylon Curtain* esszé egy 2000-ben beindított projekt átfogó célkitűzéseinek megfogalmazását szolgálta. A projekt – *Discourses of Global Ambitions and Global Failures: Transnational and Transsystemic Tendencies in State Socialist Russia and Central Europe* – aztán több szerkesztett, sokszerzős tanulmánykötet publikációját eredményezte.

Noha a „nejlonfüggöny” Winston Churchill „vasfüggönyére” reagál, nagy félreértés lenne azt hinni, hogy én a híres 1946-os fultoni beszéddel szemben akartam megvédeni a Kelet-Európa-kutatást.

Churchillnek és beszédének elvülhetetlen érdeme, hogy viszonylag (noha nem elég) korán leleplezte Sztálin birodalmi restaurációs és expanziós terveit, és mozgósított ezekkel szemben. Világossá tette, hogy Sztálin célját Moszkva hegemoniájának alárendelt, szovjet típusú politikai-társadalmi rendszerek kiépítésének útján igyekezett megvalósítani. Churchill szimbolikus földrajza kíméletlenül szembesítette hallgatóit és olvasóit azzal, hogy ami a Baltikumtól a Balkánig terjedő kelet-közép-európai régió országaival történik, az vetekedett a nagy szkizma (az 1054-es kelet–nyugati egyházszakadás) történelmi jelentőségével. A sztálini birodalmi terjeszkedés új határvonalat húzott a „barbár Kelet” és a „keresztény Nyugat” között, az utóbbi rovására. A vasfüggöny bezárta az orosz birodalom és a vazallus országok népeit, és a kelet-európai térségből kizárta a Nyugatot (és ennek *soft-power* befolyását).

Amennyire jó irányba terelte a korabeli politikai figyelmet, a vasfüggöny metaforája legalább ugyanolyan mértékben korlátozó keretévé is vált a kommunista-államszocialista projektről való történelmi és társadalomtudományos gondolkodásnak. Ha mindaz, amit a „vasfüggöny” sugall, igaz, akkor az államszocializmus történetének transznacionális (és transzszisztemikus, tehát a rendszerek közötti határokat átvágó) tendenciáiról, mozzanatairól, illetve a vasfüggönytől keletre és nyugatra eső társadalmak közös (megosztott) így „egymásba gubancolódott” történelméről még csak kérdezni sem érdemes.

A kommunista ideológia hamar rátelepedett és saját diskurzusához idomította a világ vasfüggönymetafora által konstruált megosztottságát. Zsdanov, aki az 1930-as évek végétől igen fontos szerepet játszott az Orosz-Szovjet Birodalom restaurációjában, illetve expanziójában (így a Finnország elleni invázióban és a balti köztársaságok erőszakos bekebelezésében), Szklarska Porebában, 1947 szeptemberében, a Kominform alakulásával kapcsolatban prezentált „jelentés”-ben arról szól, hogy a világ immár két antagonisztikus táborra szakadt – az expanzionista, USA által vezetett imperializmus és a békeszerető, szocializmust építő kelet-európai országok Szovjetunió által vezetett táborára. Viszonyukat egy lankadatlan „zero-sum-game”-ként írta le, ezzel is nyilvánvalóvá téve, hogy a Hitler,

illetve a tengelyhatalmak ellen egyesült nemzetek koalíciójának még az emlékét is el kell felejteni.

Az államszocialista projekt jórészt Sztálintól eredő gondolkodás- és beszédmódjának van azonban egy sokkal mélyebben fekvő affinitása is a vasfüggönymetafora irányában. Uralkodó narratívája, a „társadalmi formációk elmélete” ugyanis nem pusztán a szocialista társadalom kapitalizmussal szembeni felsőbbrendűségét deklarálja, de azt is, hogy a kapitalizmus és a szocializmus két lényegileg különböző, öntörvényű világ, két saját útján járó civilizáció, a modernitás két diametrálisan ellentétes alternatívája, amelyek között sem kompenzabilitás, sem kompatibilitás nem létezik. Lukács György hírhedt megjegyzése – „a legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál” – pontosan ezt a gondolkodásmódot tükrözi: a kommunista ideológia rendszerrelativizmusát. Ez a fajta rendszer- (vagy kultúra-)relativizmus nem ismeretlen a mai populista, szélsőjobboldali, tekintélyuralmi „vezérdemokráciák” esetében sem, hiszen ezek szívesen karolják fel a spengleriánus, a Nyugat és általában a liberális demokrácia hanyatlását és a keleti *Sonderweg* győzedelmes előretörését megjósoló narratívákat.

Ez az a háttér, ami szükségessé tette a vasfüggönyön való túllépést. A nejlonfüggöny szembeállításával azt próbáltam elősegíteni, hogy az államszocializmusról való gondolkodásunk megszabaduljon a hidegháborús korszak diskurzusai által teremtett korlátoktól, és végre konfrontálni tudjuk az államszocialista projekt természetét és egyetemes történeti jelentőségét.

A nejlonfüggöny – az államszocializmus tökéletes elszigeteltsége és autonóm, öntörvényű létezésének illúziója helyett – lehetővé teszi a globális beágyazottságról, átlátszóságról, „ozmózisról” (vagyis eszmék, áruk, emberek nemzeti és rendszerhatárokon keresztül történő mozgásáról) és ezeknek a következményeiről való gondolkodást.

Lehetővé teszi, hogy kritikailag függetlenedjünk az államszocializmus uralkodó narratívájától és a rendszerrelativizmustól, amely legszívesebben azt is kétségbe vonta volna, hogy a francia akadémia standard métere (*mètre étalon*) ugyanolyan hosszú lenne a kapitalizmusban, mint a szocializmus körülményei között. (Hogy miként lopja vissza a rendszerrelativizmust gondolkodásunkba a vasfüggönymetafora, illetve ennek modern, kultúrrelativista változata, arra jó példa Paulina Bren és Mary Neuberger bevezető tanulmánya, amelyet a *Communism Unwrapped* című, izgalmas és érdemes tanulmánykötethez írtak.¹ E bevezetőben úgy érvelnek, hogy a hidegháborús korszak kelet-európai, államszocialista társadalmainak fogyasztástörténetét vizsgálva nem lehet a konsumerizmus fogalmát használni, hiszen a konsumerizmus jelenségének előfeltétele

¹ Paulina BREN és Mary NEUBURGER (szerk.), *Communism Unwrapped. Consumption in Cold Eastern Europe*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2012, 4–5.

a fogyasztókat manipuláló, nagy kapitalista korporációk jelenléte. Magyarán eleve úgy definiálják a konsumerizmust, hogy szocialista viszonyok között annak még csak tényleges empirikus jelenlétéről sem lehet – vagy érdemes – kérdezni, illetve kutatást folytatni.)

2004 óta a fentebb dióhéjban összefoglalt programon dolgoztam. Konkrét, empirikus kutatás alapján vizsgáltam a konsumerizmus térhódítását az 1956 utáni magyar társadalomban. Megpróbáltam választ adni arra a kérdésre, hogy egy elvileg „kollektivistá” társadalomban miért a személyautóra építő, individualista mobilitás lett, illetve miért nem a közösségi közlekedési technológiák, illetve formák (vasút, villamos, busz, földalatti) lettek a legdinamikusabban fejlődő szektora a modern személyszállításnak az 1960-as, 1970-es években.² Levéltári dokumentáció alapján ugyancsak vizsgáltam a magyar szociológia történetének bizonyos transznacionális aspektusait, különösen azt, hogy a rendszerhatárokat átszelő szakmai hálózatoknak milyen jelentőségük volt a szakmát érintő politikai indíttatású tisztogatásokban az 1970-es évek elején.³

Az államszocializmus modernizációs projekt volt – a modernitás már kialakult, globális rendszerébe ágyazódott be; erre reagált, erre vonatkozóan fogalmazta meg aspirációit; a modern globális történelem része volt annak ellenére (sőt inkább annak következményeként), hogy a modernizáló kommunista elit egy különutas, alternatív modernitást, egy alternatív civilizációt jelölt meg a modernizációs pálya (és a történelem) végpontjaként.

Ha már a modernitásról szót ejtettem, egy historiográfiai megjegyzéssel fejezném be a rövid előszót. Természetesen, bár lényegük mindig ugyanaz marad, a (vasfüggöny által elválasztott) két világról szóló diskurzusok történelmi alakváltozásokon mennek keresztül. Ami Churchillnél keleti barbársággént és nyugati keresztény civilizációként feszült egymásnak, az Zsdanovnál, illetve Sztálinnál a békeszerető, radikálisan új civilizációt teremtő szocializmus és a háborúra uszító, végét járó (hiszen „a kapitalizmus legfelsőbb foka”) imperializmus antagonisztikus ellentéte. A Nyugat elleni támadásoknak az elmúlt pár évben lendületet nyerő ciklusában az autentikus, mindenféle „degenerációtól” (a homoszexualitástól, transzgendertől, női egyenjogúságtól, faji/etnikai neutralitástól, pozitív diszkriminációtól, nem keresztény értékektől stb.) mentes, illetve megszabadított, totális

² Lásd többek között a következő munkákat: PÉTERI György, *Consumer and consumerism under state socialism: demand-side abundance and its discontents in Hungary during the long 1960s* in ORVAR LÖFGREN és Barbara CZARNIAWSKA (szerk.), *Overwhelmed by overflows? How people and organizations create and manage excess*, Lund University Press / Manchester University Press, 2019, 1. fejezet, 12–43. Open Access: www.manchesteropenhive.com; PÉTERI György, *Streetcars of desire: cars and automobilism in communist Hungary (1958–70)*, *Social History*, 34:1 (2009), 1–28.; PÉTERI György, *The Everyday and Private Life of A Communist Ruling Class. Greed and Creed*, Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books /an imprint of Rowman & Littlefield/, The Harvard Cold War Studies Book Series, 2003

³ PÉTERI György, *Alexander Szalai: A Transsystemic Career and Hungarian Sociology in the Cold War Era*, *East Central Europe*, 50/2–3 (2023), 328–379.

hatalomra berendezkedő, tehát náci nacionalizmus áll szemben a „rothadó, dekadens” Nyugattal, ezúttal (de nem először!) a Nyugat vezető társadalmait is belülről támadva.

A történész felelőssége, hogy gondolkodjon, és a vizsgált korszak, illetve régió uralkodó narratíváit vizsgálati anyagként és ne saját fogalmi, értelmezési keretként kezelje. A modernista gondolkodásmód kétségkívül kritikát érdemel(t). Az is igaz, hogy a kulturális-civilizációs különbségek jelentékeny variációt teremtenek a modernitás konkrét megvalósulásának tekintetében. Ezért persze van valami értékes a „multiple modernity” teoretikusainak (mint pl. Shmuel Eisenstadt, Peter Wagner és mások) érvelésében. De szembeszökő, hogy elmarad annak konfrontációja, hogy bármely sajátos modernitást vizsgálunk, az mégis mindig *a modern* egyik változata – vagyis a *genus proximum* ugyanaz. A Starbucks lattéja ugyanaz, akkor is, ha Isztambulban, az ottomán korszak tipikus virágmotívumaival díszített, vagy Budapesten, a csodaszarvas történetét idéző bögréből isszuk. A sokfajta modernitás teóriája alapján operáló kulturalista megközelítések szívesen elnyomják/ignorálják azt, ami közös, és túlhangsúlyozzák a sajátos mozzanatokat.

A fentiek alapján úgy vélem, hogy szerencsésebb lenne *interactive modernities*ről (interaktív modernitásokról) beszélni, ahol a modernizációs pályákat nem egy univerzális hegeli séma alakítja (amely aztán „gellert kaphat” a nemzeti-regionális sajátosságok okán, és „sokfajta modernitást” eredményez), hanem az átütőerejüket, sikerességüket, kiinduló és későbbi feltételeiket tekintve eltérő modernizációs projektek közötti dinamikus kapcsolatrendszer.

Kristiansand, 2025 áprilisa

Bevezetés - Vas helyett nejlon

Az 1989 előtti világban mindenki ismerte a „vasfüggöny” kifejezést, amely erőteljes metaforaként működött az egész második világháborút követő időszakban. Azt azonban kevesebben tudják, hogy 1945 után Winston Churchill Fultonban 1946. március 5-én mondott beszédében hangzott el először, hogy a kommunizmus a keresztény civilizáció ellen irányuló globális kihívás és fenyegetés. Idézzük fel, hogyan is fogalmazott egész pontosan akkoriban Churchill:

A Balti-tenger menti Szczecintől az adriai Triesztig vasfüggöny ereszkedett le a kontinensre. E vonal mögött fekszenek Közép- és Kelet-Európa összes ősi államának fővárosai. Varsó, Berlin, Prága, Bécs, Budapest, Belgrád, Bukarest és Szófia, mind e híres városok és a körülöttük lévő népesség a szovjet érdekszférába kerültek, és ilyen

vagy olyan formában nemcsak az orosz befolyásnak, hanem nagyon nagy mértékű és sok esetben egyre növekvő moszkvai ellenőrzésnek vannak kitéve. [...]

Ám rengeteg, az orosz határoktól messze eső országban és világszerte is kommunista ötödik hadoszlopok jöttek létre, s ezek teljes összhangban, a kommunista központból kapott utasításoknak feltétel nélkül engedelmessé munkálkodnak. A Brit Nemzetközösséget és az Egyesült Államokat kivéve, ahol a kommunizmus még csecsemőszámba megy, a kommunista pártok, avagy ötödik hadoszlopok mindenütt egyre növekvő veszélyt jelentenek a keresztény civilizációra nézve.⁴

Nem kétséges, ez a szöveg egy „mentális térkép” megrajzolását szolgálta: Szovjet-Oroszországra mutat, amikor a barbarizmus újabb fenyegetésének magváról és forrásáról szól, s amelyhez hasonlóval „a keresztény világ” nem szembesült az Oszmán Birodalom XIV–XV. századi európai terjeszkedése óta. A „vasfüggöny” fogalmának bevezetésével Churchill, úgy tűnik, azt is sugallta, hogy leküzdhetetlen, áthidalhatatlan fal emelkedett a „keresztény” (kapitalista) és a Moszkva irányítása alá került „barbár” (kommunista) világ között. A szovjet befolyásnak először „Közép- és Kelet-Európa ősi [keresztény] államai” estek áldozatul, amelyek így Churchill civilizációs határvonalának túlsó oldalára kerültek.⁵ Ez a felfogás egy, a vasfüggöny által biztosított aszimmetrikus elzárkózást vont maga után – vagy legalábbis egy sokkal szorosabb zárlatot jelentett a nyugatról keletre áramló befolyásokra nézve, mint az ellenkező irányban történő hatások esetében.

Tekintettel a hidegháború idején Kelet és Nyugat között végbemenő gazdasági, kulturális és politikai kölcsönhatásokról szóló egyre bővülő szakirodalomra, itt az ideje, hogy dekonstruáljuk a vasfüggönnyt, illetve hogy rekonstruáljuk úgy, hogy jobban tükrözze azt, amit ma tudunk a Kelet és Nyugat közötti megosztottság valós természetéről. Ebből fakad az a javaslat – és ezt az álláspontot a kötet különböző tanulmányai is alátámasztják –, hogy vasfüggöny helyett a nejlönfüggöny megfelelőbb metafora lenne annak leírására, ami valójában elválasztotta a hidegháború frontvonalának két oldalán egymással szemben álló világokat.

A globális rendszerbe való beágyazódás, a globális környezetből érkező kihívások, az azokra adott válaszok, valamint a globális jelentőségű és hatású törekvések kezdettől fogva

⁴ Winston Churchill fultoni beszéde („Sinews of Peace” vagy „Iron Curtain” Speech) több internetes oldalon is elérhető eredeti nyelven, például a Brit Nemzeti Levéltár honlapján: <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/cold-war-on-file/iron-curtain-speech/> (Utolsó hozzáférés: 2025. június 15.) A magyar idézet forrása: WINSTON CHURCHILL, *Sohase engedjétek! – Churchill legjobb beszédei*. Szerk. Winston S. CHURCHILL – KATONA Ágnes. Ford. Gy. HORVÁTH László, Európa Könyvkiadó, Bp., 2006, 371. és 373.

⁵ Larry Wolff szerint Churchill beszéde egy felvilágosodás korabeli szemlélet huszadik századi jelenlétét és hatását példázta. E szemlélet megkérdőjelezi, illetve jó esetben is csak részben ismeri el Kelet-Európa európaiságát és a civilizált világhoz való tartozását. Vö. Larry WOLFF, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1994, 370.

meghatározó jellemzői voltak a kommunista kísérletnek. Kelet-Közép-Európa, Szovjet-Oroszország és a többi kommunista ország mind a modern globális tapasztalat része volt – és úgy tűnik, hogy ez nem annak ellenére történt, hanem éppen azért, mert modernizáló kommunista elitjeik gyakran különutas („Sonderweg”) fejlődési pályát próbáltak kialakítani és követni. Az államszocialista modernizáció sajátos karakterét négy alapvető elem határozta meg:⁶ Először is a világszintű kapitalista rendszerben elfoglalt hátrányos pozíciójából hirtelen áttöréssel igyekezett a modernitást elérni egy olyan időszakban, amikor a kapitalista világtrend központja már kialakult, amely erőteljes dinamizmust és hihetetlen fejlődési potenciált mutatott. Másodsor, elfogadta a globális rendszer fejlett centrumtárságában uralkodó gazdasági és technológiai normákat, a siker kritériumait, és legfontosabb célul kifejezetten azt határozta meg, hogy ezekhez a társadalmakhoz felzárkózzon, sőt túlszárnyalja őket. Harmadsor, az államszocialista rezsimek e célokat a játékszabályok átírásával akarták elérni: a gazdasági, technológiai és tudományos fejlődés piaccgazdasághoz (egyéni érvényesüléshez) kötött belső hajtóerőit adminisztratív kényszerrel és politikai mozgósítással kívánták helyettesíteni. Mi több, egy adott szakaszban a kommunista modernizáló elit még a kulturális-antropológiai kódokat is megpróbálta újradefiniálni, és az emberi viselkedés egy teljesen új típusának kialakulását várta – „az új szocialista ember”, vagy ahogy Alekszandr Zinovjev nevezte (majd élesen bírálta és kigúnyolta): *Homo sovieticus*. Negyedszer, a kommunista világ globális szerepre törő rivális modellként tekintett önmagára, amely fokozatosan az egész földkerekségen felváltja majd a „hanyagló” kapitalizmust.

Amikor a hidegháborús és az azt követő korszakban végbement társadalmi fejlődés globális dimenzióival kapcsolatos kérdésekkel foglalkozunk, és amikor arra helyezük a hangsúlyt, ami összekötötte a két eltérő rendszerű féltekét, a közöttük zajló interakciókra és közös történelmi tapasztalataikra, akkor tulajdonképpen (Fernand Braudel nyomán) a történelmi folyamat középtávú (*conjunctures*) és hosszú távú (*histoire de la longue durée*) szintjein mozog gondolkodásunk. A „történések” csevegő, zajos felszíne alatt ezek azok a szintek, ahol a mindannyiúnkra érvényes, az emberi tevékenységet és fejlődést alapjaiban formáló létfeltételek, körülmények, lehetőségek és korlátok, illetve az emberi lét drámájának globális jellege nyilvánvalóvá válnak.⁷ Ebben a fényben a kommunista társadalomformáló

⁶ Vö. PÉTERI György, „On the Legacy of State Socialism in Academia” = *Academia in Upheaval. Origins, Transfers and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*, szerk.: Michael DAVID-FOX és PÉTERI György, Westport, CN és London: Bergin and Garvey, 2000.

⁷ Fernand BRAUDEL, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Párizs: Armand COLIN, 1949. Angolul: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 1949 (1. kiadás); jelentősen átdolgozott további angol nyelvű kiadása: Glasgow: Fontana Press, 1966, 2 kötet. Magyarul: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I-III.*; ford. R. SZILÁGYI Éva, Akadémiai-Osiris Kiadó, Bp., 1996. A „történelmi idősíkok” koncepció további kifejtése: *Civilization and Capitalism 15th–18th Century*, 3 kötet, New York: Harper & Row, 1979–1984.

kísérlet paradoxona úgy foglалható össze, hogy ebben globális ambíciók párosultak a nemzeti és rendszerszintű elszigetelődés politikájával, ami végül globális vereséghez vezetett.

A nejlonfüggöny kifejezésre azért is esett a választás, hogy az olvasó figyelmét a hidegháborús korszak kezdeti szakaszában a kevés számú józan amerikai hang közé tartozó David Riesman egyik írására irányítsuk. Nevezetesen az 1951-ben képzeletbeli haditudósítás formájában megírt *The Nylon War* (A nejlonháború) című nagyszerű rövid művére gondolok, amelyben egy olyan forgatókönyvet vázol fel, mely szerint az Egyesült Államok a „Bőség hadművelet” (Operation Abundance) során hónapokon keresztül fogyasztási cikkekkel bombázza a Szovjetuniót. Ez a rendkívül tanulságos fikció eredetileg a Common Cause folyóirat hasábjain jelent meg (4. évfolyam, 6. szám, 1951, 379–85. o.), és a következő mondatokkal indul:

Ma, 1951. augusztus 1-jén, a nejlonháború harmadik hónapjába léptünk, amióta az Egyesült Államok teljes erővel bombázza a Szovjetuniót fogyasztási cikkekkel [...]. A június 1-jei első, váratlan támadást hosszú évekig tartó titkos és sokrétű előkészület előzte meg, amely mögött egy bámulatosan egyszerű elképzelés állt: *ha az orosz nép ízelítőt kap az amerikai árubőségből, nem fogja sokáig tűrni azokat az urakat, akik porszívó és szépségszalon helyett tankokat és kémeket adtak nekik.* A szovjet vezetők így kénytelenek lesznek fogyasztási cikkeket előállítani, ellenkező esetben egyre nagyobb társadalmi elégedetlenséggel kell szembenéznük.⁸ (Dőlt betűs kiemelés P. Gy., ford. Kaló Krisztina)

Riesman rendkívül szellemes gondolkísérlete igazolja a szerző mélyreható ismereteit az akkori szovjet társadalom tényleges működéséről: a hiánygazdaságról, a bürokratikus koordináció túlsúlyáról, a termelés és fogyasztás között közvetítő piaci mechanizmusok kiiktatásáról vagy gyengeségéről, az elit kiváltságos helyzetéről és nem utolsósorban a Szovjetunió lakosságának kielégítetlen fogyasztói igényeiről. Ebben az értelemben Riesman fikciója, amely sok amerikai olvasót meggyőzött arról, hogy a „Bőség hadművelet” egy éppen akkor zajló valós offenzíva,⁹ nagyon időben érkező emlékeztető volt arra az alapvető tényre, hogy még a kommunista irányítás alatt álló társadalmak is a globális világ részét képezték. A „nejlonháború” azért tűnhetett hitelesnek és hihetően hatékony megoldásnak, mert általánosan elfogadott volt az a nézet, hogy még a nejlonfüggöny mögött élő „egyszerű emberek” is tisztában vannak a nyugati életszínvonallal, a fogyasztási szokásokkal, a rendelkezésre álló és elérhető fogyasztási cikkekkel, miközben világosan

⁸ David RIESMAN, *„The Nylon War” from 1951, = Abundance for What? and Other Essays*, Garden City, NY: Doubleday Inc., 1964, 67. Köszönet Victoria de Graziának, aki felhívta a figyelmemet erre az írásra.

⁹ *Uo.* 75–76.

látják országaik elviselhetetlenül gyenge teljesítményét, és egyre elégedetlenebbek miatta. Ahogy Gregory Castillo egyik nemrégiben elhangzott előadásában¹⁰ rámutatott, az amerikai és nyugatnémet kormánypolitika része volt, hogy a „keleti blokk” lakosait tudatosan szembesítsék a fogyasztói elégedettség, az életkörülmények és az életszínvonal terén fennálló és az eltérő társadalmi-politikai rendszerekhez kötődő különbségekkel. Az 1952-es Német Ipari Kiállítás keretében Nyugat-Berlinben megrendezett *Wir bauen ein besseres Leben* (Jobb életet építünk) című kiállításon egy nyugati „átlagos szakképzett munkás és családja” otthonát mutatták be. „Minden háztartási eszközön külön-külön címkén feltüntették a származási országot, a kiskereskedelmi árat és az adott árucikk megvásárlásához szükséges munkaóraszámot egy szakképzett munkás bére alapján számolva.” A keletnémet látogatók számára valószínűleg nem csupán az lehetett megrázó, hogy nyugati társaik könnyedén hozzájuthattak az ott látott termékekhez, hanem az is, hogy sok árucikk esetében az NDK-ban még megfelelő jövedelem esetén sem lehetett azokat beszerezni. A német–német tapasztalatok más kommunista országokra is érvényesek, bár ott az információáramlás nyilván nem volt annyira akadálymentes az 1950-es években, mint Németország két része között a berlini fal megépítése előtt.

A függöny tehát nem vasból, hanem nejlonból volt. Nemcsak át lehetett rajta látni, hanem engedett is azoknak az erős ozmotikus áramlatoknak, amelyek a kultúrára, javakra és szolgáltatásokra vonatkozó tudást globalizálták a két rendszer közötti választóvonalon keresztül. Ezek a tendenciák nemcsak a fogyasztói vágyakat és a növekvő életszínvonal iránti elvárásokat táplálták, hanem mindkét irányban elősegítették a „jó társadalom”, az „emberiesség”, valamint a polgári, politikai eszméknek és a szociális állampolgárság eszményének kölcsönös terjedését is. Michael David-Fox e kötetben olvasható tanulmánya, amely Romain Rollandnak a Szovjetunióhoz és a szovjet kultúrához fűződő sajátos kapcsolatát vizsgálja, különösen releváns ebben az összefüggésben. David-Fox világosan kimutatja, hogy az „társutasok” (fellow-travellers), vagyis a nem kommunista, de a kommunizmus eszméivel szimpatizáló értelmiségiek jelenségének pontos megértéséhez fontos alaposan megvizsgálni – többek között – azt is, hogy a kölcsönös reprezentációk (a szocializmus társadalmi/kulturális kivetüléséről, illetve a Rolland művészi-intellektuális-politikai nézeteiről alkotott képek) milyen történelmileg és kulturálisan meghatározott módokon jöttek létre nemzetek feletti (transznacionális) és politikai rendszereken túlmutató

¹⁰ Lásd Gregory CASTILLO, *Revolutions in Cold War Domesticity: Model Homes and Model Citizens in Divided Germany, 1948–1958* (Forradalmak a hidegháborús háztartásokban: otthon- és állampolgár-modellek a megosztott Németországban 1948 és 1958 között) című előadása, amely a Program on East European Cultures and Societies (PEECS) (Kelet-európai Kultúrák és Társadalmak Programja) és a Norvég Tudományos és Technológiai Egyetem (Trondheim) által szervezett „Discourses of Global Ambitions and Global Failures” (Globális ambíciók és globális kudarcok diskurzusai) témájú konferencián hangzott el (Collegium Budapest, 2003. február).

(transzszisztematikus) kölcsönhatások során, és ezek miként teremtették meg, illetve tartották fenn a szimpatizánsok és a sztálini rezsim közötti köteléket.

Végül, de nem kevésbé hangsúlyozva ki kell emelni, hogy a vassal ellentétben a nejlon a modern ipar megtestesítője volt a háborút követő első évtizedekben. Így a szovjet állampolgároknak a DuPont cég termékeivel történő képzeletbeli bombázása a nyugati világ helyzeti előnyére is rámutatott az államszocialista Oroszországgal és Kelet-Európával szemben, ahol vezető kommunista politikusok és központi tervezők még mindig megszállottan követték a vas- és széntermelés alakulását.¹¹

Kétarcú globalitás

A (szovjet) orosz és kelet-európai társadalmakat – a kommunista uralom összeomlása előtt és után – erős (és tudatosan támogatott) transznacionális tendenciák jellemezték: az 1989-et követő NATO- és EU-csatlakozási törekvéseket megelőzően a Moszkva-központú KGST-be történő belépést és a Varsói Szerződéshez való csatlakozást sokan egy jövőbeli kommunista világrend kezdetleges formájának tekintették.

Ez az elképzelés természetesen visszanyúlik a „tudományos szocializmus” alapítóihoz. Karl Marx jól ismerte a kapitalista gazdasági rendben rejlő kozmopolita tendenciát. A *Kommunista kiáltványban* leírta, hogy ez a tendencia nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi élet ideológiai és kulturális területein is érvényesülni fog:

Az egyre kiterjedtebb piac szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón. Mindenüvé be kell magát fészkelnie, mindenütt be kell rendezkednie, mindenütt összeköttetéseket kell létesítenie.

A burzsoázia a világpiacon kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakcióssok nagy bánatára kihúzta az ipar lábát a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új ipar szorítja ki őket, amely meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé

¹¹ Az 1957-es *Selyemharisnya* (Silk Stockings) című musicalben (amely a Greta Garbo főszereplésével forgatott és 1939-ben bemutatott *Ninocska* (Ninotchka) című filmvígjáték alapján készült) a kommunista női karakter – Cyd Charisse alakításában – enged a selyem és szatén luxus fehérnemű csábításának. De mire az MGM forgalomba hozta a musicalt, a „nejlon” már „demokratikus forradalmat” hozott a nyugati divatban (vö. Susannah HANDLEY, *Nylon. The Story of a Fashion Revolution*, Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1999). Ami azonban a nyugati vásárlók számára olcsó és könnyen hozzáférhető termék lett, az az államszocialista országokban hisztérikus rajongás tárgyává vált (de még csillagászati áron is csekély volt az esély a beszerzésére). E sorok írójának személyes emléke szerint az 1960-as évek elején egy egyszerű műanyag esőkabát vagy orkáncabát egy átlagos havi fizetéshez közelítő áron cserélt gazdát a budapesti feketepiacon, miközben Bécsben – mindössze 300 kilométerrel nyugatabbra – fillérekbe került.

válí, olyan ipar, amely már nem hazai nyersanyagot dolgoz fel, hanem a legtávolabbi égövek nyersanyagát, és amely gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják. A régi, belföldi termékkel kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, ezek kielégítéséhez a legtávolibb országok és éghajlatok termékei szükségesek. A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.¹²

Ugyanennek az éremnek a másik oldala Marxnál a transznacionalista szemlélettel rendelkező proletariátus eszméje és az annak aktív közreműködésével végbemenő kommunista világforradalom prófécija. Ahogyan a kiáltvány fogalmazott, a kozmopolita kapitalista világrendben „a munkásoknak nincs hazájuk”. Marx ezt az osztályt jelölte ki arra, hogy véget vessen a kapitalista világrendnek (és így a történelemnek is), és helyébe egy kommunista világrendet állítson, amely teljesen egyenjogú egyének szabad társulásán alapul és általa formálódik.

Így a kommunistákra, akik átvették és monopolizálták a hatalmat Oroszországban, majd később Kelet-Közép-Európában, az az igen kényelmetlen feladat hárult, hogy összeegyeztessék ezt az óriási jelentőséggel bíró globalista örökséget (amely egyidejűleg biztosított küldetést és legitimációs alapot a hatalmuknak) számos olyan történelmi körülménnyel, amelyek a rendszerszintű globalizáció szempontjából korlátozó és bénító hatással bírtak. Ezek közül csak azt a néhányat sorolom fel, amelyeket a legfontosabbnak tartok:

- (1) Kezdetben a kommunista uralom csak egyetlen országban tudott létrejönni és megszilárdulni: Oroszországban.
- (2) A szovjet-orosz kommunizmus az 1930-as évek közepére erőteljesen nacionalista, sőt etnocentrikus irányt¹³ vett, és amikor mutatott is némi hajlandóságot a terjeszkedésre, akkor is nehéz volt elkülöníteni ennek állítólagos „világforradalmi” motivációját az orosz revansista és birodalmi törekvésektől.
- (3) Amikor az 1940-es évek második felében valóban megtörtént a szovjet típusú társadalmi-politikai rendszer és az orosz birodalom terjeszkedése Kelet-Közép-

¹² Karl MARX, *A Kommunista Párt kiáltványa*, 1848. Ford. NYILAS Vera. Marxists Internet Archive <<https://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm>>. (Utolsó hozzáférés: 2025. július 17.)

¹³ Vö. David BRANDENBERGER, *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity*, Cambridge, MA és London: Harvard University Press, 2002.

Európában, az a kommunista világforradalom egy olyan centrumtárséget hozta létre, amely gazdasági, technológiai és társadalmi fejlettségi szintek tekintetében önmagában is nagyon heterogénnek mutatkozott (bár a Nyugattól való elmaradottság mindannyiukra igaz volt).¹⁴

A „szocialista tábor” nagyrészt a XIX. század végi és a XX. század eleji Európa sikeres és sikertelen modernizációs kísérletei között húzódó határvonal rossz oldalán alakult ki. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az államszocializmus Európa modern gazdasági és társadalmi fejlődésének perifériáján jött létre a modernizációs erőfeszítések kudarcai és félsikerei nyomán és/vagy válaszként a kapitalista világrendszerben megélt tartós elmaradottság, illetve félfejlettség frusztráló és megalázó tapasztalatára.

Ennek ellenére a II. világháború következményeként létrejött kommunista világrendszert (így hívták a korabeliek) Moszkva és a kommunista pártok nemzetközi hálózata hosszú távú perspektívában, a globális kommunista világrend felé tartó terjeszkedés első fázisának tekintette. Figyelembe véve az államszocialista rendszer globális törekvéseit, bátran kijelenthetjük, hogy a kelet-európai kommunista projekt volt a modern kori történelem legnagyobb tudatosan megtervezett globalizációs kísérlete.¹⁵

Ezek a tényezők segíthetnek megmagyarázni a modernizáció időszakában hatalmon lévő kommunista elit külvilághoz fűződő, mondhatni Janus-arcú viszonyát.

Egyfelől hitük volt, hogy világforradalmi küldetésük van: globális méretűvé kell tenniük azt a társadalmi berendezkedést, amelyről azt állították és hitték, hogy az az egyetlen fejlődés addig elért legmagasabb foka. Amint íróiktól megkövetelték, maguk is sokszor rabjai voltak a szocialista realizmus mentalitásának, „a még tökéletlen jelent” semmibe véve, a „hamarosan beköszöntő szép jövőt” akarták csak látni és láttatni.¹⁶

¹⁴ Valóban lehet amellett érvelni, hogy a szovjet blokkon belül több kulturális és fejlettségi „nejlonfüggöny” választotta el egymástól a különböző térségeket – amit mi sem bizonyít jobban, mint a szovjet utazó káderek „mentális térképei” Kelet-Közép-Európáról a háború utáni időszakban. A Csehszlovákiáról alkotott szovjet képek elemzéséhez lásd: Lars PEDER HAGA, *Oppdagelse og oppdragelse: sovjetiske reisekadere rapporterer fra Tsjekkoslovakia 1945–1949*, PEECS, Norvég Tudományos és Műszaki Egyetem, 2003.

¹⁵ Ez a projekt nagy aggodalmat váltott ki a nyugati politikusok és – akár liberális, akár konzervatív meggyőződéssel bíró – tudósok körében. James BURNHAM ezt írta 1964-ben: „The new [communist] rulers understood their initial territory to be the base for the development of a wholly new civilization, distinguished absolutely not only from the West but from all preceding civilizations, and destined ultimately to incorporate the entire earth and all mankind.” („Az új [kommunista] vezetők kezdeti területüket egy teljesen új civilizáció kiindulási alapjának tekintették, amely nemcsak a Nyugattól, hanem minden korábbi civilizációtól is radikálisan különbözik, és amely arra hivatott, hogy az egész Földet, az egész emberiséget magába olvassza.” Ford. K. K.) *Suicide of the West. An Essay on the Meaning and Destiny of Liberalism* (A Nyugat öngyilkossága. Esszé a liberalizmus értelméről és sorsáról). New York: The John Day Company, 1964, 17.

¹⁶ Ez a megfogalmazás Sheila FITZPATRICK tanulmányából származik. Lásd Uő., *Becoming Cultured: Socialist Realism and the Representation of Privilege and Taste* [A műveltség elsajátítása. A szocialista realizmus és a kiváltságok és ízlés reprezentációja], in *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia* (A

Ez bizonyos önhittséggel – túlzott felsőbbrendűségi érzéssel – töltötte el őket. Ezt a tudatállapotot azonban nemcsak az hozta létre és tartotta fenn, amit Sheila Fitzpatrick a „szocialista realizmus diskurzusának” hívott, hanem az is, amit én „a rendszerrelativizmus diskurzusának” (*the discourse of systemic relativism*) javaslok nevezni. A rendszer-relativizmus az államszocializmus társadalmi világát a kapitalizmus vagy bármely más társadalmi berendezkedés társadalmi világától alapjaiban eltérőnek értelmezte. A rendszerrelativizmus megvilágításában kapitalizmus és szocializmus ugyanolyan összemérhetetlenek voltak, mint a newtoni fizika és a kvantummechanika világa. A rendszerszintű relativizmusról elmondható, hogy különösen nagy és erős befolyással bírt a közgazdasági gondolkodásban. Azt sugallta, hogy az államszocializmusban a gazdasági tevékenység más törvényszerűségek alapján működik, mint a kapitalizmusban. A látszólag hasonló jelenségek – bérért végzett munka, darabbérrendszer, pénz- és áruviszonyok, árak, piacok stb. – mögött két teljesen eltérő, öntörvényszerű világ húzódott meg. A rendszerrelativizmus államszocialista diskurzusokban betöltött státuszát elég érdekesen példázza az a keletnémet építészeti vita, ahol a rendszerrelativizmus érveit egyaránt használták a szocialista realista ideológusok – akik „a porosz neoklasszicizmust” dicsőítették, miközben szapulták annak társadalmi és politikai hátterét – és Hermann Henselmann, aki még mielőtt maga is áttért volna a szocialista realizmusra, amellet igyekezett érvelni, hogy „a [‘formalista’] modernizmust át kell ültetni a szocialista patrónusrendszer egészséges közegébe”.¹⁷ Egy másik tanulságos példa az az átalakulás, amelyen egyes filmműfajok, mint például a western és a musical mentek keresztül, amikor a DEFA szocialista szórakoztatóipara (*Unterhaltungsindustrie*) NDK-beli vetítésre alkalmassá tette és a közönség ízléséhez igazította őket. Erről Jon Raundalen tanulmányában olvashatunk. A magyar kommunista zeneszerző, Mihály András által 1950-ben alkalmazott formula (szorzás mínusz 1-gyel) Bartók nyugati kortárs recepciójához – amelyet Danielle Fosler-Lussier ragyogóan fejt ki elemzésében¹⁸ – szintén ide sorolható. Végül Witold Gombrowicz esete egészen más szemszögből mutatja meg ugyanezt: amint azt Knut Andreas Grimstad elemzése megvilágítja, a lengyel emigráns író a rendszerrelativizmus minden diskurzusát megkérdőjelezi azzal, ahogy saját „globalizált”

kulturális front. Hatalom és kultúra a forradalmi Oroszországban). Ithaca és London: Cornell University Press, 1992, 227.

¹⁷ Vö. Gregory CASTILLO, „Blueprint for a Cultural Revolution: Hermann Henselmann and the Architecture of German Socialist Realism”, in *Nylon Curtain. Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe*, szerk. PÉTERI György, Trondheim Studies on East European Cultures and Societies, No.18., 2006, 115–141.

¹⁸ Lásd Danielle FOSLER-LUSSIER tanulmányát: Uő. ‘Multiplication by Negative One’: Musical Values in East-West Engagement, in *Nylon Curtain. Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe*, szerk. PÉTERI György, Trondheim Studies on East European Cultures and Societies, No.18., 2006, 14–32., valamint PhD-értekezését, Uő: *The Transition to Communism and the Legacy of Béla Bartók in Hungary, 1945–1956*. Berkeley: University of California, 1999.

életét annak keretébe helyezi. Transzatlanti stratégiai helyzetéből adódóan Gombrowicz felszabadul az európai nacionalista eszmék és azok totalitárius elvárásainak korlátai alól azáltal, hogy határokat és hovatarozást nem ismerő „Witold Gombrowicz”-csá válik. A rendszerszintű relativizmus diskurzusának ereje olyannyira meghatározó volt, hogy szükségessé tette még a kommunista országok saját, a kommunizmus előtti korszakból származó történelmi, kulturális és művészeti örökségének újraértelmezését is.¹⁹

Másfelől azonban – minden felsőbbrendűségi és rendszerrelativista diskurzus ellenére – a kommunista felsőbb körök csak rövid időszakokra tudtak teljesen megfelekedezni országaik gazdasági, technológiai és társadalmi-kulturális elmaradottságának objektív tényéről. Emellett nem hagyhatták teljesen figyelmen kívül azokat a régóta fennálló szellemi és kulturális hagyományokat sem, amelyek önképüket már a XIX. század első felétől fogva a relatív elmaradottság narratívái mentén alakították. Természetesen el tudták viselni azt a tény, hogy például a szovjet vagy magyar zeneipar elmaradt a nyugati kortárs zenétől kísérletezés és a XX. századi új technikák alkalmazásának terén.²⁰ Ám egyre inkább aggasztotta őket rendszereik gyenge gazdasági és technológiai teljesítménye. Nem csupán a növekedési rátákról volt szó, még kevésbé a hadiipari kapacitás olyan mutatóiról, mint a tonnaszámban mért éves szén- és acéltermelés, ami az 1930-as, 40-es és 50-es években jellemző rögeszmévé vált. De nem is csak az alacsony hatékonyság vagy a folyamatosan fennálló minőségi problémák adtak okot aggodalomra. Legalább ilyen jelentőségű és riasztó volt, hogy az államszocializmus képtelen volt megfelelően alkalmazni, illetve honosítani a nemzetközi technológiai fejlődés fő irányzatait, és nem volt képes élen járni az ilyen változásokban. Az ötven legfontosabb technikai vívmányból, amelyek a háború utáni korszakban születtek, és máig meghatározzák életünket, csupán három jelent meg először szocialista országban.²¹

¹⁹ A magyar származású francia történész, Fejtő Ferenc mesélte a következő anekdotát: az 1960-as években egy jövőkutató konferencián odalépett hozzá egy orosz tudós, és ezt mondta: „Tudja, lenyűgöz, hogy önök ennyire komolyan tudnak beszélni a lehetséges jövők tudományos vizsgálatáról. Mi a Szovjetunióban még azt sem tudjuk megjósolni, milyen múltunk lesz!”

²⁰ Ahogy Rachel Beckles Willson tanulmánya is kimutatja, a kelet-európai zene nyugati recepciója egyáltalán nem volt közömbös sem a zenei élet művelőinek, sem a kultúrpolitikusoknak. Éppúgy nemzeti (és az államszocializmus rendszeréhez kapcsolódó) identitáskérdés volt, mint nemzeti (és kommunista) büszkeség forrása, ami például jól érzékelhető az 1968-as darmstadti Nemzetközi Kortárs Zenei Nyári Egyetemen játszott magyar művek budapesti fogadtatásából. Rachel Beckles WILLSON, „Longing for a National Rebirth: Mythological Tropes in Hungarian Music Criticism” in *Nylon Curtain. Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe* [Transznacionális és transzszisztematikus tendenciák az államszocialista Oroszország és Közép-Kelet-Európa kulturális életében], szerk. PÉTERI György, Trondheim Studies on East European Cultures and Societies, No.18., 2006, 33–53.

²¹ E három találmány: a műhold (1957), a műanyag fóliasátor (1954) és a lézer (1960). Vö. KORNAI János, *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Oxford: Clarendon Press, 1992, 12.7. táblázat, 298–300.

Így tehát két, egymással ellentétes attitűd – hol a felsőbbrendűség, hol az alsóbbrendűség tudata által dominált önkép – együttesen alakította a kommunista elit mentalitását és látszólag szeszélyes ingadozásait, amelyek a támadó vagy védekező, integrációpárti vagy elszigetelődést szorgalmazó álláspontok szélsőségei között mozogtak. Az önfelfogásban, valamint a (nem államszocialista) Másikhoz való kommunista hozzáállást formáló diskurzusokban és politikai attitűdben tapasztalható hullámzások (ciklikus mozgások) jól érzékelhetőek például a gyermekkor orosz-szovjet mítoszának fejlődésében, amelyet Catriona Kelly elemez a projektünk keretében írt jelentős tanulmányában.²² Ennek a mítoszfejlődésnek az első szakasza, nagyjából 1932-ig, a „szuprematista internacionalizmus” korszaka, amelyet a Szovjet-Oroszország elmaradottságának elismerésére való hajlandóság, a nemzetközi tanulásra való nyitottság, ugyanakkor bizonyos területeken (sőt sok területen) a szovjet vezető szerepbe vetett hit jellemez. Élénk érdeklődés mutatkozott a nyugati irányzatok iránt, ahogy azok többek között a jogalkotásban, az oktatási intézményekben, a pedagógiai szakirodalomban, a gyermekpszichológia elméleteiben megnyilvánultak. És bár az 1920-as években feltűnik bizonyos mértékű „nemzeti diadalittasság” Szovjet-Oroszország változásokra való nyitottsága és a nemzetközi ifjúsági és gyermek-„mozgalomban” kialakult politikai vezető szerepe miatt, a kortárs propaganda még mindig inkább „a gyermekek elmaradottságból való felszabadításának szükségességére helyezte a hangsúlyt, mintsem a Szovjetunió (»példaszerű») eredményeire az életkörülményeik javításában”. Az 1930-as évek közepén ez az internacionalizmus háttérbe szorul, és a gyermekkor ábrázolásában új, „hazafias” korszak kezdődik. „Mindenütt fennhangon hirdették, hogy a gyerekek jobban élnek a Szovjetunióban, mint bárhol máshol.” A szovjet (orosz) hazafiság együtt járt az elszigetelődés politikájával és az idegengyűlölettel. A ciklikus mozgás befejezésésképpen a Sztálin halála utáni enyhülés időszakában az internacionalizmus részleges újjáéledése figyelhető meg, még ha a „hazafias” elemek jelentős része továbbra is megmaradt.

Michael David-Fox nemrégiben közölt egy inspiráló tanulmányt Alekszandr Aroszevről (egy „régibőlsevik”), aki 1934 és 1937 között a Külföldi Kulturális Kapcsolatok Összetszövetségi Társaságának (VOKS) a vezetője volt.²³ A tanulmány egy elég váratlan, mondhatni megrendítő képpel indul: 1935. június 4-én, miután Aroszev a határállomásra kísérté Prágába induló feleségét, a következőket írta az öt elöntő érzéseiről és gondolatairól, miután a vonat elhagyta a pályaudvart:

²² Catriona KELLY, *The Little Citizens of a Big Country*. Childhood and International Relations in the Soviet Union. Trondheim Studies on East European Cultures & Societies, 8. sz. (2002. április).

²³ Michael DAVID-FOX, *Stalinist Westernizer? Aleksandr Arosev's Literary and Political Depictions of Europe*, *Slavic Review*, 62.4 (2003. tél), 733–759.

Sokáig gyalogoltam abba az irányba, amerre a vonat eltűnt... Mint egy szkíta vagy mongol, hatalmas vágy (*toszka*) él bennem nyugat iránt, és semmi sem hat rám úgy, mint az esti égbolt vagy a lenyugvó nap. Imádom a nyugatot, és szeretném követni a napot.²⁴

Ugyanez az Aroszev 1929-ben és 1931-ben Sztálinnak írt leveleiben diadalmasan számolt be Európa és Amerika gyengüléséről és a szovjet eredményektől való megrettenéséről; Európát (a Nyugatot) „vén prostituáltként” titulálta, és az összeomlását jósolta. Ez a kettősség nem egyszerűen az eltérő nyilvánosságból fakad (egyfelől a nem meghatározott jövőbeli olvasónak szánt titkos napló, másfelől a Sztálinnak címzett levelek), és véleményem szerint nem is teljesen magyarázható az Aroszev kulturális vonzalma és politikai meggyőződése közötti disszonanciával vagy eltéréssel, amit David-Fox egyébként kiválóan elemzett. Sokkal inkább azt tükrözi, hogy egy viszonylag elmaradott ország leninista modernizáló elitjében elkerülhetetlenül jelen volt a két, egymással szöges ellentétben álló lelkiállapot közötti ingadozás: egyrészt a rendszerrelativizmus által táplált felsőbbrendűségi érzésből fakadó önteltség, másrészt a fejlődési (gazdasági, társadalmi és kulturális) alsóbbrendűség elismerése, amely ki nem mondva az államszocializmus (*a fájdalomosan tökéletlen itt és most*) alatt „valóban létező” társadalmi világ elutasítását jelentette.²⁵ Ahogyan fentebb is írtam, úgy vélem, ez a kettősség szükségszerűen jellemezte a kommunista elitet az egész kelet-európai térségben. Mi több, kimutatható, hogy Sztálin esetében is fennállt. A két ellentétes nézőpont akár ugyanabban a szövegben is megjelenhetett, ahogyan az Sztálinnak az 1931-ben, a szocialista ipar funkcionáriusainak első össz-szövetségi kongresszusán tartott beszédében is elhangzott.²⁶ Egyrészt olvashatjuk benne a szovjet rendszer felsőbbrendűségének kinyilvánítását:

²⁴ Aroszev fogalmazása (az általa alkalmazott képek) erőteljesen emlékeztetnek arra, ahogyan a felvilágosodás kori francia utazók Európa keleti részén szerzett benyomásaikat írták le. Mintha Aroszev teljesen magáénak érezte volna Louis-Philippe de Ségur gróf felfogását, aki így írt Pétervárról: „[T]here are united the age of barbarism and that of civilization, the tenth and the eighteenth centuries, the manners of Asia and those of Europe, coarse Scythians and polished Europeans” („ott ér össze a barbárság és a civilizáció kora, a X. és a XVIII. század, az ázsiai és az európai viselkedési minták, ott találkoznak a durva szkíták és a kifinomult európaiak.” Ford. K. K.) Idézi: Larry WOLFF, *Inventing Eastern Europe...* 22.

²⁵ Ez a kettősség szembeötlő azokban a jelentésekben is, amelyeket a Külföldi Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Társaságának (VOKS) tisztviselői írtak a Csehszlovákiában tett 1945 utáni látogatásaikról. Amikor Prágában jártak, hogy cseh elvtársaikat a kulturális-tudományos téren felülmúlhatatlan szovjet-országi eredményekről oktassák, megdöbbenéssel számoltak be Moszkvának, hogy a cseh vidéken „gyirévnyi nye pahózi na gyirévnyi” („a falvak nem hasonlítanak falvakra”), mivel kövezett járdákat és utcákat találtak. A. KARAGANOV jelentése romániai és csehszlovákiai útrjáról, 1945. június 7–16., GA RF F. 5283 Op. 22, D. 22, L. 39, idézi: Lars Peder HAGA, *Oppdragelse og oppdragelse*, 2003, 49. és 57.

²⁶ J. V. SZTÁLIN: „A gazdasági vezetők feladatai” című beszéde. Elhangzott 1931. február 4-én a szocialista ipar funkcionáriusainak első össz-szövetségi kongresszusán. Elérhetőség angolul: <http://ptb.lashout.net/marx2mao/Stalin/TEE31.html> (Utolsó hozzáférés: 2004. június 1.). Magyarul: <https://www.marxists.org/magyar/archive/sztalin/muvei/13.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2025. július 28.).

Válság, munkanélküliség, pazarlás, a nagy tömegek nyomora – ezek a kapitalizmus gyógyíthatatlan betegségei. A mi rendünk mentes ezektől a betegségektől, mert a hatalom a mi kezünkben, a munkásosztály kezében van, mert tervgazdálkodást folytatunk, tervszerűen halmozzuk fel a tartalékokat, és helyesen osztjuk el azokat a népgazdaság egyes ágai között. Mentesek vagyunk a kapitalizmus gyógyíthatatlan betegségeitől. Ebben különbözünk a kapitalizmustól, ez a mi döntő fölényünk a kapitalizmussal szemben. [...] a mi rendünk, a szovjet rend, olyan lehetőségeket nyújt nekünk a gyors haladásra, amilyenekről mégcsak nem is álmodhat egyetlen burzsoá ország sem. (35–36. o., ford. a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének megbízottja.)

Másrészt ezt a szakaszt egy, az orosz történelemről és a szovjet jelen katonai, technológiai, gazdasági és kulturális elmaradottságáról szóló stilizált, didaktikus áttekintés követi, amely a következő kijelentéssel zárul:

50–100 évvel elmaradtunk az előrehaladott országok mögött. Ezt a távolságot tíz év alatt kell befutnunk. Vagy befutjuk, vagy eltipornak bennünket. (42. o., ford. a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének megbízottja.)

Úgy tűnik számomra, hogy a (szovjet, NDK-beli, magyar vagy más) kommunista önkép és a külvilághoz való viszonyulás között kiemelten fontos összefüggés áll fenn. A Nyugattal szemben elfoglalt helyzetükről alkotott elképzelések a két pólus, a felsőbbrendűség és az alsóbbrendűség érzése között ingadoznak, míg a lehetséges politikai magatartásformák egy alapvetően támadó és egy alapvetően védekező pozíció között húzódozó tengelyen helyezhetők el. A tényleges következményeket nézve a különböző pozíciók és önképek kombinációi az elszigetelődesi politika (izolacionizmus) és a beilleszkedési irányzat (integracionizmus) legalább két-két változatát hozzák létre rendszerszinten.

Izolacionista politikát folytató államszocialista rendszerről akkor beszélhetünk, ha annak meghatározó diskurzusai, irányelvi és intézményei arra törekkenek, hogy minimalizálják a külvilággal – különösen a Másikkal (az „ellenséges” társadalmi-politikai rendszerrel) – való érintkezést. Attól függően, hogy az elszigetelődesi magatartást a Nyugathoz viszonyított felsőbbrendűségi vagy alsóbbrendűségi önkép határozza-e meg, érdemes megkülönböztetnünk támadó és védekező izolacionizmust. A világ más részeivel fenntartott kulturális kapcsolatok szempontjából a zsdanovizmus időszaka az 1950-es évek elejéig minden bizonnyal támadó izolacionizmusként jellemezhető: a szovjet rendszerrelativizmus és az orosz nemzeti felsőbbrendűség diskurzusai érvényesültek, és heves támadásokat intéztek az idegen hatások ellen, különösen azok ellen a minták és eszmék

ellen, amelyeket „rendszerellenesnek” tekintettek. A védekező izolacionizmus – teljesen érthető módon – ritka, mint a fehér holló az államszocializmus történetében: olyan rendszer, amely az alsóbbrendűség tudatában cselekszik (vagyis amelyben még legfőbb haszonélvezői, a saját elitje sem hisz), nem igazán lehet hosszú életű, még akkor sem, ha elszigetelődési törekvéseiben sikeresnek bizonyul. Úgy gondolom, ehhez a mintához a magyar kommunista elit 1973 és 1978 közötti, valamint a Szovjetunió 1968 és 1985 közötti időszaka állt a legközelebb, amikor kevés dicsekvést lehetett hallani a rendszer felsőbbrendűségéről, számos belső dokumentum árulkodott az egyre nagyobb aggodalomról a szocialista tábor hátrányára növekvő gazdasági és technológiai szakadék miatt, és fokozódott a hajlandóság arra, hogy a problémákat még szigorúbb szabályozással „oldják meg”.

Ezzel szemben integracionista államszocialista rendszerről akkor beszélhetünk, ha meghatározó diskurzusai, irányelvei és intézményei a külvilággal való kapcsolatra törekszenek, akár a rendszer terjesztése, akár tanulás vagy felzárkózás céljából. A Szovjetunió kelet-közép-európai terjeszkedésének 1947 és 1952 közé eső időszaka valószínűleg offenzív integracionizmusként fogható fel, ami együtt járt egy, az Egyesült Államokkal és a „marshallizált” Nyugat-Európával szemben megnyilvánuló offenzív izolacionizmussal. Ez az időszak az agresszív erőfeszítések időszaka volt a szovjet kulturális, társadalmi és gazdasági életformák intézményesítési és szervezési mintáinak kelet-közép-európai terjesztésére – amely törekvések a szovjet zene, a szovjet szépirodalom, a szovjet építészet, a szovjet tudomány stb. megkérdőjelezhetetlen felsőbbrendűségének kinyilvánításán alapultak, és azt erősítették. Ennek a mintának kiváló empirikus vizsgálata Kiril Tomoff „Az 1948-as prágai tavasz és a kulturális szféra szovjet kiépítése” című tanulmánya, illetve Greg Castillo nagyszerű elemzése a keletnémet építészet és belsőépítészet alakulásáról az 1940-es és 1950-es években, amely bemutatja a Németországi Szovjet Katonai Igazgatás (SMAD) aktív részvételét a „modernista absztrakció” és a „formalizmus” elleni 1951-es támadásokban, valamint a Szovjetuniótól való tanulás szerepét „az új német építészetért vívott harcban”. Végezetül defenzív integracionizmus uralkodott például Magyarországon (valamint Lengyelországon és a Szovjetunióban) nyugati kulturális és tudományos kapcsolataiban az 1960-as évek nagy részében. Tudatos erőfeszítések történtek a nyugati közgazdasági ismeretek importálására és „honosítására” olyan területeken, mint a vállalatirányítás, az ipari és mezőgazdasági szervezés, a statisztikai és ökonometriai elemzés, a lineáris programozás stb. A kommunista kultúrpolitikai vezetés lehetővé tette több száz, sőt talán több ezer magyar, lengyel és orosz társadalomtudománnyal foglalkozó kutató számára, hogy a Ford Alapítvány ösztöndíjprogramján keresztül egy vagy több évet töltsenek amerikai felsőoktatási intézményekben. A békés egymás mellett élés korszakának ez a jelentős epizódja bizonyítja, hogy voltak olyan időszakok, amikor a szocialista realizmus és a rendszerrelativizmus diskurzusait sikerült hatékonyan háttérbe szorítani.

Tekintve, hogy harminc évet éltem kommunista országban, és személyes tapasztalatokat szereztem az NDK és a Szovjetunió határainak átlépéséről az 1970-es és 1980-as években, soha senkit nem hibáztatnék azért, ha a vasfüggöny fogalmát használja az Első és Második világ közötti, 1989-et megelőző megosztottság leírására. Az államszocializmus történeti és társadalmi kutatása szellemi egészségének és fejlődésének szempontjából azonban elengedhetetlennek tűnik, hogy képesek legyünk észrevenni a kelet–nyugati megosztottság, valamint a kommunista projekt összetettségét és bonyolultságát. Ezek a bonyolult és összetett jellemzők a kommunizmus kétarcú globalitásából fakadnak – abból az önsorsrontó kísérletből, hogy egy alternatív civilizációt hozzanak létre anélkül, hogy valaha is sikerült volna a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés valóban új feltételeit és normáit meghatározni. Vasfüggöny olyan mértékben létezett, amennyire azt szükségessé tette a kommunizmus azon törekvésének teljes kudarca, hogy elválassza a társadalmi haladást a kapitalizmustól. Ez a kudarca – és ennek érzékelése – jutott kifejezésre a fokozott elszigetelődésnek, a lakosság fegyelmzésének, a terror, valamint az „enyhülés”-nek, bizonyos nyugati minták követésének és a vas nejlonná puhításának egymást váltó ciklusaiban.²⁷

Fordította: Kaló Krisztina

Bibliográfia

BECKLES WILLSON, Rachel, “Longing for a National Rebirth: Mythological Tropes in Hungarian Music Criticism” in *Nylon Curtain. Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe* [Transznacionális és transzszisztematikus tendenciák az államszocialista Oroszország és Közép-Kelet-Európa kulturális életében], red. PÉTERI György, *Trondheim Studies on East European Cultures and Societies*, No.18., 2006, 33–53.

BRANDENBERGER, David, *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity*, Cambridge, MA és London, Harvard University Press, 2002.

²⁷ 2000–2003 között a PEECS (a Norvég Tudományos és Műszaki Egyetem [NTNU, Trondheim] programja, amelyet Norvégia Kutatási Tanácsa finanszírozott, de támogatást kapott az NTNU Bölcsészettudományi Karától és a Collegium Budapest Institute for Advanced Studytól is) öt nemzetközi konferenciát szervezett Budapesten és Trondheimben, ahol a projekt résztvevői prezentálták és megvitatták egymás munkáját, a tervektől kezdve az első nyers fogalmazványokon keresztül egészen a publikációra benyújtott változatokig követve ezek fejlődését. Ezek a viták valamennyiünk munkája szempontjából igen hasznosak voltak, és ezért itt is kifejezésre szeretném juttatni hálámat minden kollégának, aki csatlakozott hozzánk a munka egyik vagy másik fázisában.

- CASTILLO, Gregory, “Blueprint for a Cultural Revolution: Hermann Henselmann and the Architecture of German Socialist Realism”, in *Nylon Curtain. Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe*, edited by PÉTERI György, Trondheim Studies on East European Cultures and Societies, No.18., 2006, 115–141.
- CHURCHILL, Winston, *Sohase engedjete! – Churchill legjobb beszédei*. Szerk. Winston S. CHURCHILL, KATONA Ágnes. Ford. Gy. HORVÁTH László, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2006.
- Communism Unwrapped. Consumption in Cold Eastern Europe*, red. Paulina BREN, Mary NEUBURGER Oxford & New York: Oxford University Press, 2012.
- FOSLER-LUSSIER, Danielle, “Multiplication by Negative One’: Musical Values in East-West Engagement“, in *Nylon Curtain. Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe*, edited by PÉTERI György, Trondheim Studies on East European Cultures and Societies, No.18., 2006, 14–32.
- FOSLER-LUSSIER, Danielle, *The Transition to Communism and the Legacy of Béla Bartók in Hungary, 1945–1956*. Berkeley: University of California, 1999.
- KELLY, Catriona, *The Little Citizens of a Big Country*. Childhood and International Relations in the Soviet Union. Trondheim Studies on East European Cultures & Societies, 8. (2002).
- KORNAI János, *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Oxford: Clarendon Press, 1992.
<https://doi.org/10.1515/9780691228020>
- Michael DAVID-FOX, *Stalinist Westernizer? Aleksandr Arosev’s Literary and Political Depictions of Europe*, *Slavic Review*, 62. 4 (2003): 733–759.
<https://doi.org/10.2307/3185653>
- PEDER HAGA, Lars, *Oppdagelse og oppdragelse: sovjetiske reisekadere rapporterer fra Tsjekkoslovakia 1945–1949*, PEECS, Norvég Tudományos és Műszaki Egyetem, 2003.
- PÉTERI György, *Alexander Szalai: A Transsystemic Career and Hungarian Sociology in the Cold War Era*, *East Central Europe*, 50, 2–3 (2023): 328–379.
<https://doi.org/10.30965/18763308-50020008>
- PÉTERI György, *Consumer and consumerism under state socialism: demand-side abundance and its discontents in Hungary during the long 1960s* in *Overwhelmed by overflows? How people and organizations create and manage excess*, red. Orvar LÖFGREN, Barbara CZARNIAWSKA, Lund University Press / Manchester University Press, 2019.
<https://doi.org/10.7765/9789198469813.00007>

PÉTERI György, *Streetcars of desire: cars and automobilism in communist Hungary (1958–70)*, *Social History*, 34, 1 (2009): 1–28.

<https://doi.org/10.1080/03071020802628020>

PÉTERI György, *The Everyday and Private Life of A Communist Ruling Class. Greed and Creed*, Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books /an imprint of Rowman & Littlefield/, The Harvard Cold War Studies Book Series, 2003.